

Mansur SHUKURLAYEV,

O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi,
O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i o'rinbosari

QORAQALPOQ RAQS SAN'ATINING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada qoraqalpoq raqs san'atining shakllanish xususiyatlari, uning tarixiy ildizlari, etnografik manbalari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Qoraqalpoq xalqining ko'chmanchi turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari hamda diniy-e'tiqodiy qarashlarining milliy raqs san'ati taraqqiyotiga ta'siri yoritilgan. Arxeologik va folklor manbalari asosida marosimiy raqslarning kelib chiqishi, ularning xalq va sahnaviy raqslarga aylanish jarayonlari o'rganilgan. Shuningdek, XX asrda professional qoraqalpoq raqs san'atining shakllanishi, milliy sahna raqslarining yaratilishi va xalq merosining ushbu jarayondagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari qoraqalpoq raqslari xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim san'at turi ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: qoraqalpoq raqsi, milliy madaniyat, marosimlar, folklor, sahnaviy raqs, xalq san'ati, an'analar.

Аннотация. В данной статье исследуются особенности формирования каракалпакского танцевального искусства, его исторические корни, этнографические источники и этапы развития. Рассматривается влияние кочевого образа жизни, народных традиций, обрядов и религиозных представлений каракалпакского народа на становление национальной танцевальной культуры. На основе археологических и фольклорных материалов изучены истоки обрядовых танцев и процессы их трансформации в народные и сценические формы. Особое внимание уделено развитию профессионального каракалпакского танца в XX веке, созданию национальных сценических постановок и роли народного наследия в этом процессе. Результаты исследования подтверждают, что каракалпакский танец является важной частью культурного наследия народа, отражая его историческую память, эстетические взгляды и духовные ценности.

Ключевые слова: каракалпакский танец, национальная культура, обряды, фольклор, сценический танец, народное искусство, традиции.

Abstract. This article explores the development of Karakalpak dance, its historical roots, ethnographic sources, and stages of development. It examines the influence of the nomadic lifestyle, folk traditions, rituals, and religious beliefs of the Karakalpak people on the formation of national dance culture. Using archaeological and folklore materials, the origins of ritual dances and the processes of their transformation into folk and stage forms are examined. Particular attention is paid to the development of professional Karakalpak dance in the 20th century, the creation of national stage productions, and the role of folk heritage in this process. The results of the study confirm that Karakalpak dance is an important part of the people's cultural heritage, reflecting their historical memory, aesthetic views, and spiritual values.

Keywords: Karakalpak dance, national culture, rituals, folklore, stage dance, folk art, traditions.

Milliy raqslar orqali xalqning tarixiy kechmishlari, qadimiy marosimlari va turmush tarzining o'ziga xos jihatlari aks ettiriladi. Raqslar qadimgi diniy-e'tiqodiy qarashlar natijasida shakllanib, ilohiy mavjudotlar va insonlar o'rtasidagi o'zaro ruhiy aloqadorlikni ta'svirlashga qaratilgan harakatlar natijasi hisoblanadi. Shuningdek, raqs insonning ruhiy holatini, quvonch va g'amlarini ham yaqqol ifodalovchi san'at turi sifatida harakatlar ifodasiga aylandi. Shu ma'noda raqslar xalqlarning dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi bebaho san'at turi sifatida shakllanib kelgan.

Qoraqalpoq raqs san'ati xalq milliy madaniyatning ajralmas qismi hisoblanib uzoq asrlik tarixga ega. Qoraqalpog'iston hududi turli bosqinlar ta'sirida bo'lgan bo'lsada, xalqning milliy madaniyati o'ziga xos tarzda rivojlandi. Xalqning ko'chmanchilik bilan bog'liq hayoti, Orol dengizi xavzasi va Amudaryo xalqning turmush tarzi, madaniyatining asosiga aylandi. Folklor, xalq o'yinlari, og'zaki ijodi ham "Orol madaniyati"ning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Shu o'rinda raqs san'ati ham xalqning boshqa xalqlardan farq qiladi. Qadimgi Qoraqalpoq (qadimgi Xorazm) madaniyatiga oid qadimgi yodgorliklar, II asrga oid Xorazmshohlar saroyi devorlariga ishlangan suratlar o'lkada qadimda san'at benihoya ravnaq topganidan dalolat beradi [1, 51-b]. Tuproqqal'a qadimgi Xorazm davlatining noyob me'moriy obidasi sanaladi. Bu joydan topilgan sopol buyumlarda turli jonzotlar va odamlar qiyofasi nozik mahorat bilan tasvirlangan. Arxeologik yodgorliklar qoraqalpoq madaniyati haqida, raqs san'ati shakllanishini haqida muhim ma'lumotlarni aks ettirgan.

Markaziy Osiyo cho'llarida qoraqalpoqlarni "birinchi shoir va qo'shiqchilar" deb e'zozlaganlar. Qoraqalpoqlarning yorqin, ko'p janrli an'anaviy xalq san'ati, xalq teatri, milliy raqs san'ati murakkab va mashaqqatli bosqichlarni bosib o'tgan yarim ko'chmanchi hayot tarzi boshqa xalqlar bilan doimiy to'qnashuvlar, ommaviy ko'chishlar, qabilalarning o'zaro dushmanligi, tabiat bilan, qudratli va dahshatli Amudaryo bilan uzoq kurashish kabi holatlar xalq madaniyatida raqsning o'ziga xos uslublari rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Qoraqalpoqlarda ham ilk raqslar – qadimgi ovchi, chorvador, dehqon mehnati usullarini ifodalovchi ritmik pantomima, tabiat hodisalari, qushlar va hayvonlarning hatti-harakatlarini aks ettirish bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar natijasida shakllandi. Hududiy jihatdan alohida raqs maktablari rivojlanmadi. Tadqiqotlarda ularning uzoq vaqt ko'chmanchi tarzda hayot kechirishi

bilan bog'lanadi. Sh.Usnatdinovning yaqin vaqtga qadar yarim ko'chmanchi hayot kechirgan qozoq xalqi orasida raqsning shakllanishiga bag'ishlangan tadqiqotida raqsning yo'qolish sabablari to'g'risida taxminlar ilgari surilgan va asoslab berilgan. Yarim ko'chmanchi hayot tarzi, ko'chib yurishlar, bir joyda tug'ilgan kishilar guruhining doimiy muloqotda bo'lmagani, natijada ommaviy bayramlarning o'tkazilmagani va boshqalar raqs san'ati rivojiga to'sqinlik qilgan [2, 25-b]. Bu jihat qoraqalpoq raqs san'atida alohida maktablarni shakllanishiga to'sqinlik qilgan bo'lsada, lekin alohida raqs turining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchidan, qoraqalpoqlarga xos xarakter, mardlik, jasorat, jo'shqin hayot o'z aksini topadi.

Kayfiyat va hissiyotlarni plastik ifodalashga moyillik, gapning ko'chma ma'noda ishlatilishi, dialog, ashula va qissaxonlikni imo-ishora, tananing turli harakatlari bilan to'ldirishi, hissiyot va fikrlarni plastik ifodalashning murakkab tizimi qoraqalpoq jamoasi etiketining muhim qismi hisoblanadi. Qoraqalpoqlarning turmush tarzini qamrab oluvchi maishiy marosimlar o'zida ko'plab imo-ishora va tana harakatlarini, ulug'vorlik va nafislikni qamrab oladi. Tana harakatlarining majmuasi mavjudligi, xalqning o'z fikr va tuyg'ularini plastik ifodalashga moyilligi shuni ko'rsatadiki, qoraqalpoqlarning raqs san'atiga juda oshuftaligi, qoraqalpoq raqsini tez shakllantirish, sahnada jonlantirish, xalq turmushiga tatbiq etish mumkinligi bilan ajralib turadi. Shu xususiyatlari bilan qoraqalpoq raqsi nihoyatda qisqa muddatda yuzaga keldi va rasmiylashdi – uning tug'ilish jarayoni uch yildan kamroq muddatni – 1956-yil yozidan 1959-yil qishigacha bo'lgan davrni qamrab oladi desak andashmagan bo'lamiz [2, 26-b].

XX asrning 20-yillarida Qoraqalpog'istonda teatr to'garaklari, musiqiy havaskorlik to'garaklari

tashkil etiladi. 1920-yillarning oxirida professional teatr paydo bo'ladi. 1930-yillarning oxirida mahalliy radio eshittirish komitetida birinchi musiqiy, ashula va raqs ansambli tashkil topdi. Ammo, o'sha paytda raqsni yaratishga urinishlar muvaffaqiyatsiz bo'lar edi. 1940-yillarda ham raqsni yaratish ustidagi ishlar muvaffaqiyatga erishmadi. Lekin, barcha harakatlar qoraqalpoq milliy professional raqs san'atining vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatdi.

Qoraqalpoqlarning marosimlar va urf-odatlari xalq turmushiga chuqur singib ketgan. Hozirgi kunga qadar marosimlarning aksariyati xalqning hayotining ajralmas qismiga aylangan. Ayrimlari raqslar ko'rinishida xalqning marosimlarida ijro etilib kelinmoqda. Uzoq asrlar davomida xalqning ko'chmanchilikda kechgan turmush tarzi xalq hayotida mustahkam o'rin egallashiga ta'sir ko'rsatgan. Shu sababdan milliy raqslar, kuylar ijro etilganda qoraqalpoqlar shunchaki tomoshabin emas, balki bevosita ishtirokchiga aylanadi. "Avvalo, marosimlarning ijro etilishi teatrlashgan tomosha xarakterini anglatadi. To'y marosimida bajariladigan barcha urf-odatlar ana'aviy tartibda amalga oshirilib, maxsus uyushtirilgan tomoshalarni yodga soladi. To'y marosimida ishtirok etadigan barcha "tomoshaning ishtirokchisi" sanaladi" [3, c. 11].

Marosimlarning xalq orasida uzoq vaqt saqlanib qolishining o'ziga yarasha sabablari mavjud. Zamonaviy jarayonda an'analar o'zgarsada, xalqning an'alarga sodiqligi, uning kuchli e'tiqodiy kuchga ega ekanligini ham bildiradi. "Shuni aytish kerak, marosimlar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan. Ularda yaxshilik va yomonlik, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, insonni ezgu amallarga tayanib yashashi lozim ekanligi ifodalangan" [3, c. 14]. Boshqa xalqlar og'zaki ijodi kabi qoraqalpoq xalqida ham ezgu g'oyalarga tayanish, uni keng targ'ib qilishga qaratilgan ijod namunalari shakllandi. Bu xususiyatlar milliy raqs san'atida ham nomoyon bo'ldi.

Qoraqalpoq sahnaviy milliy raqslarni yaratish, uni alohida san'at turi sifatida rivojlanish ilk marotaba o'zbek baletmeysteri Ali Ardobus Ibragimov faoliyati bilan bog'liq. Ali Ardobusning Nukusga qilgan 1939-yilgi ijodiy safari shu yo'nalishdagi ilk qadamlardan bo'ldi. "Taniqli o'zbek raqqosi Ali Ardobus Ibragimov "Ayqulash" qoraqalpoq milliy o'yini asosida qoraqalpoqlarning ko'nglidan joy topa oladigan raqs sahnalashtirishni niyat qildi. Raqsga o'yinning o'ziga xos tabiatini singdirishga harakat qildi. Lekin, milliy o'yin va unga mos

ishlangan raqs syujeti xalq dilidan joy ololmadi. Raqsga o'zida xalqqa xos xarakter va plastikani uyg'unlashtira olmagan edi. Raqsga milliy raqs harakatlari va yevropa klassik raqs maktabi an'analaridan uyg'un foydalanilishi natijasida "milliy qoraqalpoq raqsi" bo'la olmadi [4, c. 18].

Tadqiqotlarda qoraqalpoq raqsi haqida manbaalarda ma'lumotlar uchramasligi, mavjud ma'lumotlar raqs san'atining qoraqalpoqlarga xos milliy urf-odatlar, marosimlar sinkretikligi asosida raqs san'ati rivojlanganligini ko'rsatsada, aksar tadqiqotlarda qoraqalpoqlarda alohida raqs san'ati mavjud bo'lganligi asoslanadi [4, c. 27]. Shu o'rinda, qoraqalpoq raqsida xalqqa xos merosning yetakchilik qilishi milliy raqs san'atining rivojlanishida muhim o'rin egalladi. Marosimlarning aksariyati voqealar va tugallangan dramatik yechimga ega ekanligi raqs san'atining o'ziga xos tarzda rivojlanishiga yordam berdi.

Raqs san'atining vujudga kelishida millatning urf-odat va marosimlari o'ziga xos o'rin egallaganligi manbaalarda o'z isbotini topgan. Qoraqalpoq raqslari plastikaga boyligi, harakatlarning kuchli hissiyot bilan ijro etilishi, aniq maqsadlarga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Xalqning har bir marosimi va urf-odatlarida voqealar raqs orqali ijro etiladi. Ishtirokchilarning barcha harakatlari bir ritmga munosib holda yagona maqsadga birlashtiriladi. "Beshik to'y" marosimi, "Tortishmoq", "Angalak", "Durra" o'yinlari va boshqalarda aynan shu xususiyatlar ko'zga tashlanadi. "Beshik to'y" marosimini bunga misol qilib keltirish mumkin. Asosan ayollar tomonidan ijro etiladigan marosimlarda bolaga erkakcha kiyingan raqos tomonidan eng yaxshi ezgu tilaklar bildiriladi. Uning har bir harakati nafaqat marosimda vazifani ijro etish, shu bilan birga har bir ishtirokchi harakatlari orqali marosim mazmunni aks ettirishga xizmat qiladi. Bir qarashda guruhli raqsni esalatadi" [4, c. 30].

Qoraqalpoq xalqining ilk raqslari paydo bo'lishida asosan diniy marosimlar va an'anaviy urf-odatlar bilan bog'liq bo'lganligini qayd etish lozim. Arxeologik va etnografik tadqiqotlarga ko'ra, Markaziy Osiyo hududida, jumladan, Qoraqalpog'istonda ilk marosimiy raqslar miloddan avvalgi III–II ming yilliklarga borib taqalishini ko'rsatadi. Qoraqalpoqlarning ibtidoiy raqslari hosildorlikka erishish uchun amal qilingan marosimlar, ovchilik marosimlari, yomg'ir chaqirish bilan bog'liq marosimlardan iborat bo'lganligini kuzatish mumkin [5, c. 48].

Miloddanavvalgi VI asrga kelib zardushtiylikning rivojlanishi natijasida olov va quyoshga sig'inish

bilan bog'liq raqslar keng tarqalgan. Milodiy VII–XI asrlarda qoraqalpoq ajdodlari orasida shamanlar muhim rol o'ynagan. Ular maxsus kiyim kiyib, qo'ng'iroq va baraban sadolari ostida yovuz ruhlarni quvish, kasalliklardan xalos bo'lish uchun raqsga tushgan. Milodiy XII–XVI asrlarda qoraqalpoqlarda to'y va chaqaloq tug'ilishi bilan bog'liq raqslar ommalashgan. Qoraqalpoqlarda e'tiqodiy qarashlarning turli davrlarda shakllanganligi etnik an'analar xaritasining rang barang shakllanishiga olib keldi. Arxeologik topilmalar zardushtiylik, shomanizm qarashlarining marosimlar va o'yinlardagi ta'siri raqs san'atining ham paydo bo'lishiga ta'sir ko'rsatdi.

Qoraqalpoq hududida o'tkazilgan arxeologik qazishmalar, qadimgi qoyatosh suratlarida odamlarning raqsga tushayotgan tasvirlari uchraydi. 1840-yillarda Yevropa sayyohlari qoraqalpoqlarning marosimiy raqslari haqida yozib qoldirishgan. Jumladan, rus tadqiqotchisi Aleksey Levshin qoraqalpoqlar orasida hosil bayramlari va to'y marosimlarida ijro etiladigan raqslarni tasvirlab bergan. 1930–40-yillarda etnograf olimlar qoraqalpoq xalq raqslari haqida ilmiy ishlar yozgan. Masalan, qoraqalpoq folkloristi N.Baskakov qoraqalpoq raqslarining ibtidoiy ildizlari haqida tadqiqotlar olib borgan [6, 15-b]. Tadqiqotlarda qoraqalpoq raqslari

marosimlarda ijro etiladigan o'yinlar tarzida paydo bo'lib, keyinchalik alohida san'at turiga aylanganligi, ayrim marosimlar davr o'tishi bilan raqsga aylanganligini ko'rsatadi.

Qoraqalpoq xalq raqslari uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan bo'lib, ibtidoiy marosimiy raqslardan boshlab, kundalik hayotga moslashgan jamoaviy va yakka ijrodagi san'at shakliga aylangan. Raqslar xalqning turmush tarzi, e'tiqodi va madaniy an'analarini aks ettirgan. Bu xulosalar qoraqalpoq raqslarining shakllanish manbalarini quyidagicha tasniflash imkonini beradi:

1. Marosimiy raqslar (Miloddan avvalgi III–I asrlar). Bu davrda raqslar diniy va ibtidoiy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lgan. Hosil tantanalari, ovchilik va chorvachilik bilan bog'liq harakatlar orqali kishilar tabiat kuchlariga e'tiqod bildirgan.

2. An'anaviy xalq raqslari (Milodiy V–XII asrlar). Bu bosqichda raqs san'ati asta-sekin diniy marosimlardan ajralib, xalqning kundalik hayotini aks ettira boshlagan. To'y, tug'ilish va boshqa quvonchli tadbirlarda ijro etiladigan raqslar rivojlangan.

3. Sahnaviy xalq raqslari (XIV–XVIII asrlar). Xalq raqslari an'anaviy milliy bayramlar va tantanalarda muhim o'rin egallay boshlagan. Erkaklar va ayollar raqslari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan.

4. Professional xalq raqslari (XIX–XX asrlar). Qoraqalpoq xalq raqslari bu davrga kelib, sahnaviy san'at shakliga kirgan. Xalq raqslari sahnalashtirilib, professional ijrochilar tomonidan ijro etilgan [7].

Qoraqalpoq raqslari xalqning turmush tarzi, madaniy qadriyatlari va tarixiy jarayonlarini aks ettirib, turli janrlarga bo'linadi. Ushbu janrlar ming yilliklar davomida shakllanib, ibtidoiy marosimlardan tortib, professional sahnaviy san'at darajasiga yetib kelgan. Har bir janr o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, xalqning estetik qarashlari va urf-odatlarini o'zida mujassam etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Matyoqubova G. Ofatijon "Lazgi". – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
2. Usnatdinov Sh. Polat Madreymov birinshi qoraqalpoq baletmeysteri. – Nukus: Qoraqalpoqstap, 2011. – 244 b.
3. Алланазаров Т. Истоки формирования каракалпакской советской драматургии и театра: авторефер. дис. ... канд. искусствоведения. – Нукус: 1964.
4. Литвинова Т. Формирование каракалпакского народно-сценического танца: . дис. ... канд. искусствоведения – Ташкент: 1987 г.
5. Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. – Toshkent: Tafakkur bo'stoni, 2019. – 180 b.
6. Баскаков Н. А. Қорақалпоқ халқ фольклори ва маданияти. – Москва: Фан, 1949.
7. Qoraqalpoq raqs san'ati tarixi // O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti.